

Momčilo Zečević

NEKOLIKO PITANJA ISTORIOGRAFIJI O JUGOSLOVENSKOM UJEDINJENJU

Referat na znanstvenem sastanku »Na-
stanek jugoslovanske države 1918«, Illok
17.—20. maj 1979

Stalno vraćanje na događaje vezane za pitanje stvaranja jugosloven-
ske države pokazuju se na taj način kao trajan izazov našoj istorijskoj
nauci, ne samo zbog toga što je uvek bilo teško da se jedan osobito složen
i značajan istorijski događaj otkrije i svestrano obradi, već i zbog toga
što su se osnovni odgovori za teškoće i krize zajedničke jugoslovenske
države i društva posle 1918. godine upravo morali tražiti i nalaziti u ana-
lizama njene predistorije.

O nastanku jugoslovenske države pod kraj prvog svetskog rata, o unu-
trašnjim i spoljnopoličkim događajima koji su uticali na oživotvorenje
jugoslovenske ideje, od 1918. godine do danas objavljen je veliki broj ra-
dova, raznovrsnih i različitih po svome karakteru i rezultatima koje su
pružili istorijskoj nauci. Može se, naime, sa sigurnošću tvrditi da je retko
koji događaj iz sveukupne moderne jugoslovenske istorije bio toliko opi-
sivan i tumačen, a da je ipak i pored sveg tog obilja pisane reči ostao sa
mnogo nedorečenih tema i praznog prostora. Razumljivo je, stoga, što se
savremena jugoslovenska istoriografija ovome pitanju stalno vraća. Jedan
od važnijih razloga za ovako interesovanje leži i u činjenici da bliže po-
znavanje istoriografije u razvitku i realizaciji jugoslovenske ideje, naročito
radova između dva svetska rata, otvara još uvek nekoliko značajnih pi-
tanja koja zahtevaju kritičko određivanje prema istraživačkim pobudama,
metodima rada i postignutim rezultatima.

U analizi i kritici dostignuća istoriografije o stvaranju zajedničke ju-
goslovenske države na prvom mestu, čini se, treba istaći da oni sadrže
jedno zajedničko obeležje koje se u velikoj meri ogleda u tome da je jugo-
slovensko ujedinjenje u tumačenju građanske istoriografije posmatrano
pretežno sa stanovišta njegovih posledica, tj. u znaku nacionalnog i poli-
tičkog sukoba između dveju najbrojnijih nacionalnih buržoazija — srpske
i hrvatske. Poznati sukobi klasnih i nacionalnih interesa ovih dveju grupa
na političkom planu, započeti još u vreme dok je jugoslovensko pitanje bilo
u fazi ideje, a zatim radikalno prošireni na ekonomski, socijalni i kulturni
život u novoj državi do njenog sloma 1941. ostavili su duboke tragove. Mno-
ga, često i zapažena istoriografska dela, sadržala su uočljive nijanse srp-
skog, odnosno hrvatskog nacionalizma i hegemonizma, što je za posledicu
imalo zanemarivanje uloge i značaja ostalih nacionalnih i društveno-po-
litičkih snaga u borbi za jugoslovensku ideju. S druge strane, u zamagljiva-
vanju značaja učešća i doprinosa drugih jugoslovenskih naroda u borbi
za Jugoslaviju, svoj udeo ima i jugoslovenska unitaristička i integralistička
ideologija, koja je takođe sputavala slobodniji razvitak nacionalnih istorio-
grafija.

Na razvoj celokupne istoriografije o stvaranju zajedničke jugosloven-
ske države presudan uticaj izvršilo je delo poznate češke istoričarke Milade
Paulove, koja je sa nekoliko svojih radova, i posebno sa kapitalnom mono-

grafijom **Jugoslovenski odbor** (Zagreb 1925), dala osnovni metodološki i interpretativni okvir izučavanja ovoga problema za narednih nekoliko decenija. Neosporna je činjenica da ovo delo i danas ostavlja snažan utisak na čitaoca, kako svojim obimom i obiljem istorijskih podataka, tako i zahvatanjem velikog broja relevantnih problema značajnih za sadržaj i razvoj jugoslovenske ideje, te nije teško zamisliti kakvom je snagom uticalo u vreme svoje pojave. Nerazvijena jugoslovenska moderna historiografija toga doba, na pitanju stvaranja jugoslovenske države, uglavnom je, sa vrlo malim izuzecima, sekunlirala nastalim političkim i nacionalnim sukobima, koji su na kulturnom i historiografskom planu rađali obilje političke publicistike i pamfletske literature, sve do grubih istorijskih falsifikata. Ugled stranog istoričara, nezainteresovanog za domaće političke sukobe, veliki uloženi istraživački trud i uspešno ostvarena anketa sa najznačajnijim sudionicima borbe za jugoslovensku državu, omogućili su M. Paulovoj da napiše, za one prilike i uslove, impresivno historiografsko delo o stvaranju Jugoslavije. Međutim, ovo delo i pored svojih velikih dometa na polju historiografske obrade, naročito diplomatske istorije jugoslovenskog ujedinjenja, nosi u sebi i neke takođe kapitalne slabosti i propuste, koji su preneti i u mnoge kasnije nastale radove.

Prvu kritiku na delo M. Paulove treba uputiti jednostranoj i uprošćenoj šemi događaja i zbivanja na kojima je izgrađen model historiografske obrade razvoja jugoslovenskog pitanja. Ovo izuzetno složeno pitanje uglavnom je svedeno na odnose Jugoslovenskog odbora, srpske vlade i velikih sila, pri čemu su zapostavljeni neki drugi takođe značajni činioci ujedinjenja, kao što su raspoloženje i aktivnost političkih stranaka i naroda u pojedinim jugoslovenskim zemljama, ekonomske i kulturne pretpostavke ujedinjenja, značaj verskog faktora, tradicije i karaktera jugoslovenske ideje, socijalnih previranja na jugoslovenskom prostoru itd. Slabosti dela M. Paulove međutim nisu bile samo rezultat teškoća u prikupljanju izvora, već dobrim delom počivaju i na nekritičkom historiografskom metodu koji je primenila, pri čemu svoj rad nije izdigla izvan okvira klasičnog modela historiografske škole svoga vremena. O tome svedoči i činjenica da je svoje lične i idejne simpatije prema liberalima iz demokratskog bloka prenela i u svoje delo, narušivši time objektivnost pisca-istoričara. Uvid u njenu zaostavštinu koja se nalazi u Čehoslovačko-sovjetskom institutu u Pragu daje nam pravo da ovakvu tvrdnju.

Iscrpna obrada Jugoslovenskog odbora, te i samim tim isticanje njegovog značaja u uskom krugu temeljnih činilaca borbe za jugoslovensku ideju i državu, o čemu i naziv monografije M. Paulove svedoči, potisnuli su za duže vreme u drugi plan neke takođe značajne činioce ujedinjenja. Krug interesovanja istorijske nauke bio je znatno sužen i zbog mnogih drugih razloga koji su pogodovali građanskom konceptu ujedinjenja i tumačenja 1. decembra 1918. godine. Tako naprimer, liberalna integralistička ideologija, snažna osobito u kulturnim, naučnim in prosvetnim krugovima, vrlo je brzo uspela da nametne svoje tumačenje stvaranja jugoslovenske države, koristeći se pri tome osobito unutrašnjim i spoljnopoličkim teškoćama prvih dana borbe za njenu organizaciju i učvršćenje. U toj ideologiji i politici skrivena su izvorišta iz kojih je vremenom u našoj istorijskoj nauci nastala tradicija da se o jugoslovenskom pitanju i ujedinjenju govori i piše na jednostran način, da se jugoslovenska misao prikazuje kao neka davna i jednosmerna težnja, nastala pre oblikovanja nacija, kao proces koji je bio usaglašen u motivima i interesima i u stalnom usponu. Ova naglašena politička teza vremenom je podignuta na nivo vladajućeg shva-

tanja onih snaga koje su u stalnim borbama za vlast sa nacionalnom i socijalnom opozicijom, očekivale od ovakve politike i propagande pouzdano savezništvo u očuvanju državnog okvira i unutrašnjeg mira. Glavno uporište ovakvoj doktrini ležalo je na pojednostavljenoj interpretaciji političke istorije ujedinjenja, bez skoro bilo kakvog oslonca na šira nacionalna i socijalna raspoloženja i stremljenja narodnih masa, a nosioci takvog tumačenja jugoslovenstva verovali su da će političkim i pedagoškim sredstvima moći da nadoknade, za kratko vreme, vekove otuđenosti. Romantičarski jugoslovenski zanos prethodnih pokolenja, negovan u vrlo uskim kulturno-političkim krugovima u svim jugoslovenskim sredinama, već u vreme ostvarivanja jugoslovenske ideje dobija sva obeležja sukoba klasno-političkih i drugih interesa nacionalnih buržoazija. Sa različitih strana, a naročito iz tabora unitarističkih snaga, dolazećim generacijama, kao vrhunski pedagoški i patriotski motiv, propovedana je nužnost jugoslovenskog zajedništva po svaku cenu, što se pokazalo kao orijentacija kratkog dometa. Cilj joj je bio brzi nacionalni unitarizam a ispali su uglavnom suprotni rezultati.

Nastavljajući stopama svog velikog uzora Milade Paulove, historiografija je dalje razvijala uprošćeni koncept o »glavnim« faktorima jugoslovenskog ujedinjenja usmeravajući svoje interesovanje uglavnom na četiri osnovna pitanja: jugoslovensku misao, velike sile, Srbiju i Jugoslovenski odbor. Radovi koji su zahvatali i neke druge teme, manje ili više značajne za istoriju ujedinjenja, obično nisu izlazili iz okvira ovako postavljenog četvorougla, najčešće se nalazeći ustvari u podređenosti njegovog osnovnog shvatanja. Zato su organizovana istraživanja naše savremene historiografije i bila usmerena, pre svega, na dopunu i proširenje osnove istorijskih subjekata jugoslovenskog ujedinjenja. Ova orijentacija dala je značajne rezultate kojima je upotpunjena slika o složenom toku borbe za jugoslovensku državu, čime je proširen broj subjekata značajnih za historiografsku obradu ujedinjenja izvan okvira naznačenog četvorougla. Mnogi zapaženi radovi, bacili su novo svetlo na ulogu i značaj jugoslovenske misli kao osnove ujedinjenja, na ulogu velikih sila i opštih uslova evropske istorije u kojima se rešavalo jugoslovensko pitanje, zatim na značaj i ulogu Jugoslovenskog odbora, srpske vlade i vojske i dr., pri čemu su, ipak, najvrednija otkrića postignuta u obradi učešća i drugih jugoslovenskih naroda u borbi za zajedničku državu kao i uloge radničkog pokreta. Sa ovako proširenim saznanjima o istoriji jugoslovenskog ujedinjenja, ostvareni su uslovi za dublju kritičku analizu i jednostavnije uočavanje još uvek nedovoljno obrađenih i objašnjenih pitanja.

Razumevanju zbivanja iz perioda predistorije jugoslovenske države u velikoj meri doprinelo je i uspešno izučavanje unutrašnjeg i spoljno-političkog položaja Jugoslavije između dva svetska rata, jer su mnogi važniji događaji iz toga vremena nužno upućivali na bliže poznavanje njihove neposredne predistorije. Ustvari, pokazalo se u brojnim radovima, da je problem izučavanja jugoslovenske države 1918—1941. kao i za docniji period, neodvojiv od istorije njenog stvaranja i obrnuto, što znači da se događaji moraju poznavati i pratiti u svojoj celini i kontinuitetu. Jednim širim tematskim pristupom pitanju stvaranja jugoslovenske države, kojim bi se ravnopravnije uspostavio međusobni odnos svih tzv. »pozitivnih« i »negativnih« faktora ujedinjenja, moglo bi se sasvim sigurno doći do jedne značajno dopunjene i izmenjene istorijske predstave o njenom nastanku.

Jugoslovenska misao ili jugoslovenska ideja, javlja se kao osnovni problem izučavanja stvaranja zajedničke jugoslovenske države. Od toga kako

se ovo pitanje istoriografski obrađivalo, zavislo je način tumačenja značaja i uloge ostalih činilaca istorijskog razvoja jugoslovenskog pitanja. U izvesnom smislu način obrade jugoslovenske ideje pokazuje se i kao metodološka pretpostavka obrade ostalih faktora ujedinjenja. Shvaćena kao realizacija političkog, kulturnog i ekonomskog interesa zbližavanja i zajedništva svih jugoslovenskih naroda, jugoslovenska ideja je svoj istorijski značaj više izrazila u zajedničkoj državi nego li pak u samom procesu svoga nastanka, tj. ona je ustvari imala dvojak karakter. Pre ujedinjenja, a pogotovu pred njegovo neposredno izvođenje, jugoslovenska ideja bila je onaj činilac koji je vukao ka stvaranju zajedničke države. Već tada se u njoj zapažaju kontraverze, spontana ili hotimična gaženja nacionalnih prava i interesa u ime politike stvaranja jedinstvene jugoslovenske nacije. U zajedničkoj državi, međutim, pokazuje se tek njen pravi istorijski sadržaj, njena prava politička priroda i shodno tome u vezi sa njom i zablude svih njenih nosilaca bilo kojeg nacionalnog porekla. Potpuno i objektivno osvetljavanje jugoslovenske misli javlja se na taj način i kao uslov za razumevanje procesa i zbivanja, teškoća i kriza, kojim je prva zajednička jugoslovenska država bila opterećena.

Traženje korena jugoslovenskoj misli u srednjem veku, u prenatlaženom opštem i zajedničkom značaju ilirskog pokreta i sl. nesumnjivo izlazi izvan osnovnih sadržaja nauke, u istom smislu kao i olako prelaženje preko činjenica da je jugoslovensko pitanje nužno izvesti iz uskih srpsko-hrvatskih okvira, unutar kojih se uglavnom kreće. Uključivanje istorijskog značaja i uloge na primer, slovenačke komponente, zbivanja i procesa na prostoru Bosne i Hercegovine, Crne Gore, Makedonije i drugih naših sredina, što je jedan od vidljivih rezultata savremene historiografije, očigledan je dokaz više opravdanom zahtevu o neophodnosti istoriografske obrade svih ostalih nacionalnih i društveno-političkih činilaca u borbi za stvaranje jugoslovenske države.

Razumevanje razvitka jugoslovenske misli kao složenog istorijskog procesa nailazi na teškoće uglavnom zbog nedostatka sistematske analize srpskog nacionalnog pitanja u onom obliku i smislu kako se ono ispoljilo u ratnim godinama 1914—1918. i neposredno po stvaranju zajedničke države. Gotovo neobrađeno ili u svakom slučaju jednostrano obrađeno, srpsko nacionalno pitanje, kao istorijski, državno-pravni i nacionalni interes srpskoga naroda u vreme prvog svetskog rata, dovelo je do prostog poistovećivanja srpskih nacionalnih interesa sa htenjima i interesima drugih jugoslovenskih naroda. Time je učinjen osnovni metodološki materijalni propust historiografije, što je imalo za posledicu pojednostavljivanje sadržaja jugoslovenskog pitanja i samim tim zamagljivanje njegove suštine. Mešanje i poistovećivanje jugoslovenskog pitanja sa srpskim nacionalnim pitanjem, tj. nedovoljno isticanje razlike interesa i težnji svake pojedine nacije i utvrđivanje njihovih međusobnih odnosa, još uvek su uočljiva smetnja uspešnijoj obradi jugoslovenske ideje. I danas imamo naučnih radova u kojima se može sresti nerazumevanje prirodno-istorijskih procesa razvoja pojedinih jugoslovenskih naroda i njihovih nejednakih interesa i zahteva u okviru jugoslovenskog pitanja u kome je svaki imao svoje mesto i dao svoj udeo. Takva istoriografska tradicija po kojoj se o jugoslovenskom pitanju i programu govori uglavnom kroz prizmu nacionalnih interesa srpske građanske klase, mogla je dati samo nepovoljne rezultate, jer je zanemarivala ili omalovažavala mnoge pojave i događaje koji su bili izraz objektivnog društveno-istorijskog procesa razvoja i saobrazno njemu posebnih nacionalnih htenja i interesa. Uglavnom sve ono

što se u toku razvitka jugoslovenske ideje javljalo kao »nesklad« sa Niškom deklaracijom, Krfskom deklaracijom i sličnim programskim dokumentima iz istorije ujedinjenja, donetim na inicijativu ili pod pokroviteljstvom srpske buržoazije, dugo vremena potiskivano je u istorijski zaborav. Sudbina Majske deklaracije, Zenevske deklaracije i nekih drugih dokumenata slične vrste, zatim Narodnog vijeća SHS ili Države SHS od 29. oktobra 1918., najbolje izražavaju negativne rezultate, ove, moglo bi se slobodno reći, osnovne zablude u izučavanju jugoslovenske misli u XX veku.

Na tako krivim temeljima nadzidane su i mnoge druge iskrivljene predstave o ostalim sadržajima programa i procesa koje sadrži jugoslovenska ideja. Kada je reč o njenom sadržaju i karakteru, neophodno je istaći i one faktore koji historiografija još uvek nije dovoljno osvetlila, niti im je dala odgovarajuće mesto u okviru celine jugoslovenskog pitanja. Utvrđivanje stvarnih odnosa i razmera između panslavizma, austroslavizma i jugoslovenske ideje, zatim problema mešanja jugoslovenske ideje sa konkretnim rešenjima o obliku vladavine, poistovećivanja određenih nacionalnih interesa sa imperijalističkim težnjama, izdvajanje pitanja vere i verskih osećaja van kompleksa kulturno-istorijskog okvira, svodenje problema hegemonija i supermatija izvan njihovih političkih, ekonomskih i kulturnih sadržaja i slično, nesumnjivo zaslužuju drugačiji pristup i više pažnje i prostora nego što im je do sada dato. To isto važi i za pitanje ekonomskih i kulturnih pretpostavki jugoslovenskog zajedništva, osnova na kojima je klijala misao o uzajamnosti i saradnji među jugoslovenskim narodima, kao i za način, oblik i intenzitet širenja ove ideje u širokoj masi običnih ljudi koji su činili pojedine jugoslovenske nacije. Ako se ovome doda i nedovoljno poznavanje delatnosti političkih stranaka i njihovog uticaja u pogledu širenja jugoslovenske misli u pojedinim nacionalnim sredinama, onda možemo zaključiti da o razvitku jugoslovenske ideje znamo mnogo, ali ne i sve ono najvažnije, ako je posmatramo kao jedan trajni integracioni proces u smislu otkrivanja najboljih rešenja za zajednički život svih jugoslovenskih nacionalnih subjekata. Bez ovakvih pretpostavki jugoslovensko pitanje teško se može izvesti izvan vrlo uskih kulturno-političkih i socijalnih krugova i poznatih javnih manifestacija, onde gde je do njih moglo doći i gde je ostavljen trag, a to sve u velikoj meri otežava da se jugoslovenska misao objasni po svojim sastavnim delovima, po određenim etapama razvoja, koje su bile uslovljene različitim istorijskim razvitkom svakog jugoslovenskog naroda posebno.

Na ovaj način posmatrana jugoslovenska ideja, kao svoje suštinsko obeležje, nosi u sebi jedinstvo različitih interesa još u svome korenu, tj. od onog momenta kada je svaki posebni nacionalni interes počeo da traži istorijsko uporište u jugoslovenskom zajedništvu. Tako shvaćena jugoslovenska misao javlja se kao izraz istorijske realnosti, pa su i najrazličitije koncepcije jugoslovenskog ujedinjavanja od trialističkih iluzija do vizija o balkanskoj i podunavskoj federaciji, od austroslavizma do unitarističkog jugoslovenstva itd., istoriski shvatljive i objašnjive. Sve te raznovrsne ideje imale su svoje socijalne nosioce i zagovornike, javljale su se i nestajale u diktatu društveno-političkih prilika i konkretnih istorijskih uslova, te su u tom smislu i izražavale deo jednog zajedničkog procesa u razvoju jugoslovenske misli. Osnovno odredište za ovakvo shvatanje istorijskog sadržaja i toka jugoslovenske misli zasniva se na činjenici da se jugoslovenska ideja nije definitivno realizovala u formalnom činu stvaranja zajedničke jugoslovenske države 1. decembra 1918, već da je tim događajem

dobila samo stvarne i suštinske podsticaje i pretpostavke za svoju dalju afirmaciju i nadgradnju.

U razvoju jugoslovenske ideje, za njenu afirmaciju izvan granica jugoslovenskih zemalja, u evropskoj i svetskoj javnosti, od velikog značaja bila je **delatnost Jugoslovenskog odbora**. Mnogi njegovi članovi i pouzdanici, a naročito njegovi lideri Trumbić i Supilo, učinili su mnogo na popularizaciji ideje o potrebi stvaranja zajedničke jugoslovenske države, utičući pre svega na sile Antante i raspoloženja jugoslovenske emigracije u raznim zemljama. Od posebnog značaja bio je uticaj Jugoslovenskog odbora na opredeljenje zvanične Srbije u pogledu čvršće orijentacije na širi program opšteg ujedinjavanja svih jugoslovenskih naroda. Međutim, neosporne istorijske činjenice o doprinosu Jugoslovenskog odbora u ovom pogledu, zaslugom istoriografije, počev od Milade Paulove do danas, vremenom su dobile preuveličane i nestvarne razmere u mnogo čemu, tj. značenja koja ne odgovaraju istorijskoj istini. Prenaglašavanje značaja Jugoslovenskog odbora kao zastupnika Slovenaca, Hrvata i Srba iz Austro-Ugarske, isticanje nekakvog njegovog »narodnog« i »nacionalnog« predstavničkog političkog kvaliteta, koga on objektivno nije mogao imati, uticalo je, pored nekih drugih uzroka i na gubitak interesovanja istoriografije o stvarnim raspoloženjima političke i nacionalne osnove u pojedinim jugoslovenskim zemljama Monarhije.

Da bi se uočili i objasnili stvarna uloga i značaj Jugoslovenskog odbora na prvom mestu treba imati u vidu činjenicu da je on obrazovan uz punu političku i materijalnu brigu i pomoć srpske vlade sa ciljem da podrži ratne napore Srbije i ostvarivanje njenih ratnih ciljeva. Čitava organizacija i delatnost Jugoslovenskog odbora, bez obzira na kasnije nastale promene odnosa sa srpskom vladom, pa i sukobe, ne umanjuju značaj ovog osnovnog obeležja, neophodnog za objektivniju istorijsku ocenu njegove uloge i njeno razumevanje.

Kao što je poznato Jugoslovenski odbor bio je sastavljen od Jugoslovena, uglavnom emigranata, koji su se posle izbijanja rata našli u Italiji. Među njima bilo je najrazličitijih profesionalnih i političkih profila a najveći njihov broj bile su nižerazredne političke ličnosti, bez većeg značaja i uticaja u političkim strankama i krugovima u svojim zemljama. Kao svedočanstvo o tome najbolje mogu poslužiti slovenački »predstavnici« G. Gregorin, B. Vošnjak i N. Zupanić, koji u slovenačkom političkom životu nisu mnogo značili ni pre ni posle rata. Broj ovakvih »predstavnika«, izuzev Trumbića, Supila i jednog manjeg broja poslanika, nije bio od većeg značaja ni u drugim jugoslovenskim sredinama.

Rad i veze Jugoslovenskog odbora sa političkim strankama u jugoslovenskim zemljama u toku čitavog njegovog delovanja i organizacionog postojanja, bile su svedene na retke konspirativne posredničke kontakte (S. Rittig, F. Barac, Lorković) i može se smatrati da su bile bez ozbiljnijeg uticaja na raspoloženja vodećih političkih krugova na domaćem tlu. Uspostavljanje bližih veza između Narodnog vijeća SHS i Jugoslovenskog odbora krajem oktobra i početkom novembra 1918. ovu situaciju nije suštinski izmenilo, jer su upravo tada stvari pošle drugim tokom.

U široj javnosti o delatnosti Jugoslovenskog odbora, izuzev retkih odbijajućih i nepovoljnih ocena njegovog rada i cilja u dnevnoj štampi, naročito u 1917. godini povodom Krfske deklaracije, nije se gotovo ništa znalo sve do kasne jeseni 1918. godine, što svedoči o tome da na neko širenje jugoslovenskih raspoloženja u jugoslovenskim zemljama Odbor praktično nije imao nikakvog uticaja. I srpska vlada i Jugoslovenski odbor, u ne-

moгуćnosti da ostvare kontakt i dobiju podršku za svoje programe rešenja jugoslovenskog pitanja kod odlučujućih nacionalnih političkih faktora u jugoslovenskim zemljama, bili su upućeni na jedinu moguću tj. njihovu međusobnu saradnju, svesni i jedni i drugi činjenice da je Jugoslovenski odbor prevashodno izraz političke nužde. Kada je razvoj događaja u oktobru i novembru 1918. krenuo povoljnijim tokovima za jugoslovensko pitanje, tj. kada je ostvarena mogućnost direktnih kontakata i pregovora zvanične Srbije sa vodećim političkim strankama u jugoslovenskim zemljama, tada već razbijene Austro-Ugarske, događaji su prirodno krenuli drugim pravcima, čime je gotovo istog momenta, politički, i ubrzo i organizaciono, Jugoslovenski odbor likvidiran.

Kao nezvanični emigrantski organ odnosno veštački stvorena »ekspozitura« srpske buržoazije, za svoje postojanje i delatnost materijalno zavisana uglavnom od srpske državne blagajne, bez čvršćeg oslonca na volju i interese pojedinih naroda koje je želeo da zastupa, Jugoslovenski odbor doživeo je neslavan kraj koji je, ustvari, izražavao sudbinu njegovog nastanka. Čim su na istorijsku pozornicu i neposrednom činu stvaranja zajedničke jugoslovenske države (kao i njenom daljem životu) stupile nacionalne političke snage, Jugoslovenski odbor je kao sudeonik istorije, brzo i lako stavljen u isključivu nadležnost historiografije.

Međutim, i pored svih ovakvih okolnosti u kojima je nastao i delovao, istaknuti položaj Jugoslovenskog odbora zadržao se najviše kao nasledje u historiografiji o jugoslovenskom ujedinjenju. O njemu se i danas piše kao o »političkom predstavniku jugoslovenskih naroda u Austro-Ugarskoj«, iako su mnoge činjenice o različitim shvatanjima pojedinih vodećih članova u Jugoslovenskom odboru već poznate kao oprečne sa raspoloženjima i programima vodećih političkih stranaka i njihovih pripadnika koje su ove zastupale. Ustvari, činjenica da se o Jugoslovenskom odboru isuviše mnogo pisalo, te samim tim u pojedinostima mnogo i znalo, a vrlo malo izučavalo i razumevalo stanje u jugoslovenskim zemljama, izokrenula je red stvari u historiografiji o jugoslovenskom ujedinjenju, te i u stvarnim predstavama i tumačenjima toga pitanja. Okolnost da je aktivnost Jugoslovenskog odbora uživala sve pogodnosti i podsticaje slobodnog i organizovanog javnog delovanja u cilju jugoslovenske propagande, a da su uslovi u kojima se razvijala jugoslovenska misao u jugoslovenskim zemljama Monarhije u toku prvog svetskog rata bili izrazito nepovoljni, tj. da se nije moglo u tom pogledu javno istupati, znatno je uticala na historiografiju da izmeni svoj uobičajeni metodološki pristup ovome problemu. Dok članovi Jugoslovenskog odbora delujući na teritoriji antantnih zemalja objektivno nisu mogli da ističu »habzburški okvir«, dotle su političari u jugoslovenskim zemljama Monarhije to morali da čine. Drugo je pitanje šta su jedni ili drugi stvarno mislili i hteli.

Sticaj raznih objektivnih i subjektivnih okolnosti odredio je tako istoriografiji položaj da se na prvom mestu ne priđe izučavanju sveukupnih raspoloženja i programa najvažnijih političkih stranaka u odnosu na jugoslovensko pitanje tj. da se izabere povoljniji i znatno lakši put, a to je dalo samo delimične i neretko pogrešne rezultate. Na taj način umesto saznanja o jugoslovenskim i protivjugoslovenskim aktivnostima i raspoloženjima u širim masama jugoslovenskih naroda i njihovih političkih stranaka i sl. pogrešnim metodološkim pristupom, dospelo se do poistovećivanja prevashodno ličnih gledanja i raspoloženja pojedinaca (na pr. Supilo, Trumbić i dr.) sa interesima i voljom političkih stranaka pa i naroda. što su pojedine ličnosti svojim opredeljenjem bile bliske nekim opštim nacionalnim

stremljenjima, ne može opravdati ovakav historiografski prilaz ovome pitanju. Ista kritika, naravno, može se uputiti i na način izučavanja razvoja jugoslovenske ideje u drugim sredinama, kao i u srpskom narodu, gde se kao centralni predmet interesovanja javlja politička misao tadašnjeg vođe državnika Nikole Pašića.

Uloga Srbije u stvaranju jugoslovenske države, njen politički, diplomatski i vojni doprinos ostvarivanju jugoslovenske ideje u toku prvog svet-skog rata, bili su takođe predmet plodne naučne obrade u našoj savremenoj historiografiji. Data su mnoga nova tumačenja učešća i doprinosa Srbije u širenju jugoslovenske ideje pre i u toku prvog svetskog rata, karaktera i sadržaja ratnih ciljeva Srbije i interesa srpske buržoazije, položaja Srbije u imperijalističkoj politici velikih sila, njene uloge i značaja u završnim ratnim operacijama i u samom činu obrazovanja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. Značajan prostor posvećen je obradi i kritici jugoslovenske politike srpske buržoazije tj. njenih pogleda na rešenje jugoslovenskog pitanja, pri čemu su jasno istaknuti ciljevi i sredstva kojima ih je velikosrpska hegemonistička i unitaristička politika ostvarila.

Međutim, jedno značajno i na prvi pogled dosta poznato pitanje koje zaslužuje još svestraniju obradu jeste položaj i odnos Srbije prema silama Antante, posebno u pogledu njene stvarne uloge kao odlučujućeg faktora u rešavanju jugoslovenskog pitanja. Jer od odnosa sa velikim silama nesumnjivo je zavisio i položaj Srbije i njen odnos sa ostalim sudionicima ujedinjenja, što je posebno određivalo i njenu ulogu u planiranju i utvrđivanju načina stvaranja i oblika uređenja zajedničke države. Tu poziciju Srbije potrebno je bliže objasniti prema svakoj državi koja je u okviru Antante sudelovala i uticala na određivanje krajnjeg ishoda rata i novih državnih granica u Evropi i to ne samo u diplomatsko-političkom pogledu, već i u pravcu strateških imperijalističkih ciljeva i interesa krupnog finansijskog kapitala. Kada se, pak, radi o glavnim uticajima na utvrđivanje ratnih ciljeva Srbije, njenog jugoslovenskog programa, tj. evolucije od tzv. »malog« do »velikog« rešenja, još uvek nemamo potpuniji odgovor šta je u politici Srbije istorijskim razvojem utemeljeni nacionalni interes, a šta isključivi produkt igre velikih sila oko podele i imperijalističke trgovine sa tuđim teritorijama. Drugim rečima, izučavanje odnosa Srbije i velikih sila u ovom smislu dalo bi verovatno prvi osnovni odgovor na pitanje: da li je jugoslovenska država bila prevashodno rezultat politike velikih sila, tzv. versalska tvorevina, ili je bila rezultat slobodnog opredeljenja, težnji i interesa jugoslovenskih naroda.

Za bliže određivanje nacionalnog interesa Srbije u vreme prvog svet-skog rata u okviru jugoslovenskog pitanja potrebno je takođe usmeriti pažnju i izvan uobičajenih posmatranja političkog ponašanja srpske buržoazije, njenih uskih klasnih interesa, tj. celo pitanje postaviti na šire osnove stvarnih interesa srpskog naroda, njegovog položaja i nacionalnih ciljeva u okviru državne zajednice sa ostalim jugoslovenskim narodima. Jer Srbiju, kao sudeonika ujedinjenja, razumljivo nije činila samo građanska klasa, njene političke stranke, vlada i dvor, već i seljaštvo, proletarijat, vojska, tj. ceo srpski narod, a to znači da njegov nacionalni interes i volju nije izražavala samo politika Pašića i Radikalne stranke i pored sveg svoga odlučujućeg uticaja. Izučavanje, na primer, srpske socijaldemokratije, pogleda i misli Sv. Markovića, D. Tucovića, D. Lapčevića, R. Dragovića i drugih istaknutih ličnosti socijalističke misli i radničkog pokreta, upravo ilustruje činjenicu da je osnova na kojoj se oblikovala jugoslovenska misao u Srbiji krajem XIX i početkom XX veka složena pojava, a ne

prosto poistovećivanje njene suštine sa politikom vodeće radikalne i liberalne buržoazije. Bolje poznavanje pogleda jednog većeg broja uticajnih ličnosti iz naučnih, kulturnih, prosvetnih i drugih sličnih krugova toga vremena u Srbiji na jugoslovensko pitanje, bilo bi sigurno jedan prilog više činjenici da su shvatanja o nacionalnim zadacima, Srbije u odnosu na jugoslovensko pitanje, u različitim slojevima srpskog društva, bila složena, a ne jedinstvena i jednostavna.

U taj krug pitanja spadaju i pogledi u Srbiji na način i oblik uređenja buduće zajedničke države, koji se mora dovesti u blisku vezu sa uglavnom dva osnovna faktora: a) političkom voljom, klasnim i nacionalnim interesom srpske buržoazije, birokratije, vojnih vrhova i dinastije, i b) objektivnim istorijskim uslovima, tj. postojećim ekonomskim, kulturnim i državno-pravnim, unutrašnjim i spoljopolitičkim položajem, na kome je trebalo graditi novu državu i posebno sa ulogom liberalne buržoazije u borbi za afirmaciju svoje ideologije i osvajanje vlasti. Jedno od svakako značajnih pitanja u ovom sklopu je položaj i aktivnost radničkog pokreta u jugoslovenskim zemljama, tj. opasnost koja je od revolucionarnih akcija i vrenja u radnim masama ozbiljno pretila klasnim interesima jugoslovenske buržoazije. Dublji pogled u ova i njima bliska pitanja pružio bi potpunije odgovore o korenima i uzrocima unitarizma, centralizma i veliko-srpske političke hegemonije, na kojima se već od prvog momenta svoje praktične realizacije spotakla ideja o jugoslovenskom zajedništvu i saradnji. Svoju oštricu kritike historiografija je opravdano usmeravala na uzroke i posledice prvodecembarskog akta i Vidovdansko ustava, ali nije učinila ozbiljnije korake u analizi istorijskih uslova i mogućnosti za drugačiji način i oblik ujedinjenja, kako bi na osnovu činjenica utvrdila i objasnila postojeće težnje kod većine jugoslovenskih naroda da zajedničku državu organizuju na federalističkim osnovama i u duhu nacionalne ravnopravnosti.

Problem historiografske obrade Austro-Ugarske, odnosno položaja jugoslovenskih naroda u njoj u vreme buđenja nacionalne svesti u XIX i XX veku, još uvek spada u one oblasti jugoslovenske istorije na koje do danas u historiografiji nemamo potpunih odgovora. Za razumevanje razvoja jugoslovenske misli neophodno je i poznavanje prilika u jugoslovenskim zemljama Monarhije, posebno onih koje su vremenski bliže glavnim događajima u toku prvog svetskog rata. Međutim, upravo o tome periodu nedostaju mnogi odgovori o političkom, pravnom, ekonomskom i kulturnom položaju Slovenaca, Hrvata, Srba, kao i drugih nacionalnih subjekata, te je vrlo teško uočiti u kakvom su se položaju nalazili jugoslovenski narodi dvojne Monarhije, odnosno kako su i u kojoj meri u okvirima njenog državnog i političkog sistema bili obespravljani, eksploatisani, ugnjetavani i bez istorijske perspektive. U odgovorima na ova pitanja trebalo bi očekivati i objašnjenja za austroslavistički egzistencijalni koncept, koji je, kao što je poznato, imao snažnu osnovu, kako u širim slovenskim, tako i u jugoslovenskim političkim i kulturnim krugovima u Austro-Ugarskoj. Obrada ovog pitanja naprimer za Bosnu i Hercegovinu i Sloveniju uspešno je postavljena u nekim novijim radovima, gde se tačnije može uočiti stvarni položaj Jugoslovena u ovim zemljama Monarhije. Iz njih nesumnjivo proizilazi da su narodi u toj sredini ostvarivali deo svojih političkih i kulturnih prava koja su — takva kakva su bila — jačala i sile gravitacije prema daljim rešenjima nacionalne egzistencije tih naroda u austrijskom državnom okviru. To je bila ona osnova na kojoj se izgrađivao program austroslavizma. Pod tim uslovima može biti shvaćena i čvrstina austroslavizma

građanskog smera i austromarksizma jugoslovenskih socijaldemokratskih grupacija. Prema tome položaj Jugoslovena u Austro-Ugarskoj nije značajan samo kao argument za demistifikaciju velikosrpske propagande o oslobađanju svoje »neslobodne« i »porobljene« braće i sl. već i za razumevanje odnosa jugoslovenskih naroda iz Monarhije prema jugoslovenskom pitanju u celini.

Kao što je detaljno i afirmativno pisala o odjeku pobeda Srbije i Crne Gore i u prvom balkanskom ratu 1912. godine i u vezi s njim poletu jugoslovenskih raspoloženja među Jugoslovenima u Monarhiji, zatim docnije o dobrovoljačkom pokretu i sl., iz istih političkih i pedagoških motiva i razloga istoriografija je uporno ćutala o bratoubilačkom obračunu među jugoslovenskim narodima u toku rata 1914—1918. godine. Ova velika nepovoljna činjenica za razvoj jugoslovenske ideje, gde su se neposredno uoči obrazovanja zajedničke države preko topovskih cevi i bajoneta, žrtava i nasilja, sukobili njeni budući građani, ostavila je u političkim obračunima u režiji nacionalnih buržoazija, teške posledice. Bratoubilački rat na bojnom polju i velika antijugoslovenska propaganda, koja je od strane nemačkih, mađarskih i reakcionarnih jugoslovenskih političkih krugova u Monarhiji raspirivala mržnju prema Srbiji i srpskom narodu, nije bila bez posledica na svest i raspoloženja u širim razmerama na jednoj i drugoj strani. Takav negativan uticaj na sadržaj i razvoj jugoslovenske ideje ostao je i docnije dugo prisutan, međutim daleko više i trajnije u onim delovima društva koji su narodne mase vodili u međusobni obračun, tj. u strukturama činovnika, oficira i druge državne birokratije koja je bila sastavni deo austro-ugarskog državnog aparata i koja je tu istu poziciju očekivala, i velikim delom ostvarila i u zajedničkoj jugoslovenskoj državi.

S druge strane, pobednička i oslobodilačka ideologija srpske buržoazije imala je takođe velikog odjeka u sličnim delovima srpskog društva i određenog uticaja na šire mase, u prvom redu na srpskog vojnika, seljaka, koji je u najvećem broju činio sastav srpske vojske. Kroz sistem obrazovanja i političku propagandu, srpska buržoazija stvorila je u narodu pogrešnu predstavu o položaju Jugoslovena u Monarhiji i oslobodilačkoj misiji Srbije prema svojoj »porobljenoj braći«. To je ostavilo nepovoljne posledice u raznim oblastima političkog i društvenog života u zajedničkoj državi, naročito na planu međunacionalnih odnosa. Razlozi za međusobna nepoverenja i sukobe među sudionicima jugoslovenskog ujedinjenja, bili su, znači, složeni i duboki i nisu se mogli na prečac rešiti raznim deklaracijama, rezolucijama i sličnim političkim i pravnim aktima. Oni su opteretili zajedničku jugoslovensku državu još pre njenog formalnog konstituisanja i ometali je docnije u njenoj elementarnoj konsolidaciji.

Možemo pretpostaviti da se nije teško složiti da **versko pitanje i problem ekonomskih i kulturnih osnova ujedinjenja**, predstavljaju ključna pitanja borbe za jugoslovensku državu, pre svega na unutrašnjem planu, mada nezavisno od toga, već dugo vremena, tavore na periferiji interesovanja naše istoriografije. Znanja o njima zato se i kreću u već odavno začaranom krugu malih dometa izučavanja naše kulturne i ekonomske istorije, bez čije osnove obrada njihove političke strane ne može dati prave odgovore.

Dosadašnja istraživanja i tumačenja verskog pitanja u borbi za jugoslovensku državu u našoj istoriografiji uglavnom su sledila osnovni metod izučavanja jugoslovenske ideje, te su sadržala i sve njegove slabosti. Suprotstavljenim interesima najснаžnijih nacionalnih buržoazija — srpske i hrvatske — tražena su uporišta u suprotnostima i sukobima pravoslavlja

i katoličanstva, kao nekakvih nacionalnih religija, pri čemu je glavna pažnja usmeravana na političko ponašanje njihovih organizacija i sledbenika. Time je verski problem, kao značajan činilac u razvoju jugoslovenske ideje, sveden na uprošćeno tumačenje političke aktivnosti pojedinih crkava, na klerikalističke karakteristike i aktivnosti verskih organizacija, stranaka i pokreta, pri čemu je zanemarena njegova daleko značajnija i dublja kulturno-istorijska razmera. Kada je u nekoliko najnovijih istoriografskih radova, koji obrađuju problem jugoslovenskog ujedinjenja, više pažnje bilo posvećeno verskom pitanju, otkriven je veliki broj dokumenata koji svedoče da je verski problem bio glavni izvor strahovanja među jugoslovenskim političarima, na obe strane, za sudbinu buduće zajedničke države. U rezonovanjima istaknutih političkih ličnosti iz redova srpske vlade, Jugoslovenskog odbora, a naročito političkih krugova u jugoslovenskim zemljama Monarhije, zabrinutost i dileme nisu dolazile toliko zbog teškoća oko formalno-pravnih i političkih regulisanja položaja crkva u budućoj državi i pitanja verskih sloboda, već, pre svega, zbog izvesnosti budućeg sudara različitih versko-kulturnih istorijskih stanja, naročito između vekovnih nepomirljivih protivnika — katoličanstva i pravoslavlja. Pored Vatikana koji je, dok je god to bilo moguće, uporno stajao na strani onih snaga koje su se zalagale za opstanak Austro-Ugarske, a to znači protiv stvaranja Jugoslavije, velika prepreka razvitku jugoslovenske misli u širim narodnim masama bila je i aktivnost domaćih crkava. Tri vodeće crkve, katolička, pravoslavna i islamska, sve do pred sam kraj prvog svetskog rata, propagirale su, svaka u svojoj sredini, konfesionalni i nacionalni ekskluzivizam. Na katoličkoj strani teritorijalna i nacionalna ugroženost od italijanskog i nemačkog imperijalizma probudila je u redovima nacionalnog sveštenstva svest o nužnosti i celishodnosti jugoslovenskog ujedinjenja, što je bilo od velikog značaja za prihvatanje političkih odluka građanskih stranaka. Ustvari, ove tri najsnažnije verske organizacije bile su razvojem događaja, kojima nisu mogle promeniti tok, prinuđene da prihvate odluke nacionalnih buržoazija oko obrazovanja i uređenja zajedničke države.

Političku kapitulaciju pred zahtevima moderne buržoaske države crkve su prihvatile u očekivanju da će snagom svoje organizacije i tradicije očuvati i ojačati svoj ugroženi uticaj, pre svega na kulturnom i prosvetnom polju u širokim masama. Zbivanja koja su docnije usledila, u zajedničkoj jugoslovenskoj državi i neposredno posle njenog sloma, pokazala su da ova očekivanja crkvenih vrhova nisu bila varljiva nada. Događaji su još jednom potvrdili da je versko pitanje na našem prostoru uvek bilo, pa i u borbi za stvaranje Jugoslavije, prvorazredni činilac, da je u svojoj suštini daleko šire i složenije nego što se to obično smatra, tj. da su političke i religiozne manifestacije samo jedan deo njegove prirode i sadržaja.

Ekonomske i kulturne osnove razvitka jugoslovenske misli i kao temeljne istorijske pretpostavke za stvaranje zajedničke jugoslovenske države, spadaju, takođe, u red onih pitanja o kojima se još uvek vrlo malo zna, i što je još nepovoljnije, vrlo malo istražuje i radi. Nedovoljno poznavanje ekonomskih i kulturnih prilika u pojedinim jugoslovenskim zemljama, a naročito obima i karaktera ekonomskih i kulturnih veza i odnosa među pojedinim jugoslovenskim narodima, obično se nadoknađuje uopštenim ocenama koje nisu proizvod istraživačkog rada. Nedostatak sistematskih izučavanja pitanja iz ekonomske i kulturne istorije i njihovo nedovoljno poznavanje, jedan su od osnovnih razloga nerazumevanja teškoća u kojima se radala jugoslovenska misao i problema koje je morala da rešava zajednička jugoslovenska država. Upravo izučavanje prvih godina zajedničkog

života u novoj državi, naročito perioda 1919—1920. godine, svedoči o velikom privrednom i kulturnom izolacionizmu, kao posledici odsustva istorijskih veza u prošlosti i nepoznavanju prilika između pojedinih jugoslovenskih zemalja koje su ušle u sastav zajedničke države. Naprimera, u samom početku u Kraljevini SHS, nikakvim zakonskim merama nisu se mogli izmeniti tradicionalni putevi ekonomske razmene koji su išli utvrđenim stazama jasno podeljenih i podvojenih privrednih i kulturnih celina. Nepostojanje snažnijih ekonomskih veza i odnosa između jugoslovenskih zemalja bivše Austro-Ugarske u prošlosti sa Srbijom i Crnom Gorom, zatim njihova vrlo slaba saradnja na kulturnom polju, imale su nepovoljne posledice na oblikovanje svesti o zajedništvu među jugoslovenskim narodima. Kakve i u kojoj meri nije dovoljno poznato. Istoriografija i na ovo pitanje nije još uvek dala potpuniji odgovor.

Na kraju još jednom treba istaći da je stvaranje prve zajedničke jugoslovenske države 1. decembra 1918. godine, samo formalno izražavalo završni čin ostvarenja različitih jugoslovenskih ideja i težnji nastalih kod pojedinih jugoslovenskih naroda krajem XIX i početkom XX veka. Suštinski gledano upravo ovaj događaj predstavljao je tek pravi početak realnih praktičnih traganja za istorijskim rešenjima zajedništva svih postojećih jugoslovenskih težnji i interesa. Jugoslovenskim ujedinjenjem stvorena je bila takva država koja je po oštini verskih, kulturnih, ekonomskih i nacionalnih suprotnosti predstavljala jedinstven primer zajedništva u svetскоj modernoj istoriji. Slepilo koje je istoriografija za proteklih 60 godina iz različitih razloga i motiva ispoljavala prema ovoj činjenici izmanjilo je i sam njen doprinos sveukupnoj težnji i borbi za jugoslovensku ideju i državu i njeno organizovanje na osnovama jedinstva i ravnopravnosti.

Summary

SOME QUESTIONS TO THE HISTORIOGRAPHY ON THE UNITING OF THE YUGOSLAV PEOPLES

The report is a critical commentary of the results of the historiography concerning the uniting of the South Slavs in the last 60 years. The criticism concerns above all the metodological concept and interpretation, given by Milada Paulova in her book »Jugoslovenski odbor« (Yugoslav Committee) — Zagreb 1925. Her way of interpretation was accepted and developed by the bourgeois historical school. In his analysis and critique of the achievements of the Yugoslav historiography about the foundation of the Yugoslav state in 1918 the author emphasizes that the problem was studied mostly from the aspect of its consequences, that is, in the light of the national and political conflicts between the most numerous national bourgeoisies — the Serbian and the Croatian. The result was neglect of the role and importance of other national and socio-political forces in the fight for solving of the Yugoslav question.

The author criticizes the dominating model of the historical treatment of the Yugoslav question and suggests the widening of its contents — in the sense of changing of the existing comprehension and interpretation of its complexity, that is, of different tendencies of individual Yugoslav environs, in which they were not equally conditioned — from the historical point of view. The author stands for a reestablishment of relations between the so called »positive« and »negative« factors of the uniting on more equal terms. Herewith he deals especially with the estimation of the Yugoslav Committee, Serbia and the Serbian government, as well as of the position and relation of the Yugoslavs in the Austro-Hungarian state towards the Yugoslav question and its solving. At the end the author calls attention to the question of religion, to the problem of economic and cultural contacts among the Yugoslav nations during the process of foundation of the common state — treating them as basic conditions of the Yugoslav thought and as the main problems, the new state should solve.